

Nényei Pál

A kudarcos Orpheusz
– Az első Idilium néhány költői képe –

Jelen tanulmányban az első Idilium hét versszakát (7–11, 56, 69) fogom elemezni. Elemzés közben próbálok pusztán a szövegre koncentrálni, és ezt azért tehetem meg, mert Zrínyi költészetében található imitációk, idézetek feltérképezését Arany János 1859-es akadémiai székfoglaló értekezése óta elég alaposan elvégezte a kutatás.

Cikkem egy gyakorlati kísérlet következménye: az elmúlt tanévben Zrínyi kevésbé közismert, lírai költeményeinek részleteit vittem be végzős, „magyarfaktos” gimnáziumi diákok közé azt vizsgálva, iskolai környezetben, a 21. században lehet-e kezdeni valamit Zrínyi lírájával. A kísérlet abból a szempontból sikeres volt, hogy a diákság nem érezte, hogy az időben messzi Zrínyi költőileg is távol lenne tőlük. Egy gimnáziumi tanóra eszköztárába viszont kevésbé fér el (sajnos) a lábjegyzetelés.

Mindezekből az is következik, hogy írásomban mellőzöm a szakirodalomra való utalásokat és lábjegyzeteket.

1.

Hadd kezdjem egy személyes élménnyel. Zrínyi idei születésnapja kapcsán a prae.hu portálon rövid, de tanulságos vitát folytattunk Förfköli Gáborral. A vitaindító, provokatív cikkem durva tévedésen alapult, amit Förfköli Gábor válaszában szóvá tett, én pedig – mást nem tehetvén – elfogadtam vereségemet. De a vita szerencsére olyan témákat is fölvetett, amelyek méltóak a továbbgondolásra.

Téves feltételezésem az volt, hogy az *Arianna sírása* egyik sorát olvashatnánk a nyomtatvány szerint így: „Miként fülemüle, verstajtékot hányok.” Förfköli Gábor, mielőtt alapos és támadhatatlan filológiai érvekkel szembesített volna tévedésemmel, így írt:

A textológiai problémák előtt azonban hadd tegyek egy szubjektív megjegyzést: azzal szemben, amit Nényei sugall, a „vértajték” érzésem szerint kevésbé modern kép, mint a „verstajték”, és nagyon is elképzelhető, hogy Zrínyi korában valaki költői szövegben használja, ellentétben a verstajtékkal, amely sokkal merészebb, mivel egymástól távolabb álló képzetköröket von össze. Míg a vér folyadék, és ezért tajtékozhat, a vers csak metaforikus értelemben áradhat.

Esszé-tanulmányom első részében azzal a kérdéssel szeretnék foglalkozni, mennyire „modern költő” Zrínyi? Tartható-e Förfköli Gábor szubjektív megjegyzése?

Az első *Idilium* hetedik versszakában így szól a Vadász Violához:

Ó, te szép Viola, te két szemed mely szép,
Annyira kegyetlen hozzám, mint márványkép.
Most vigaszik minden a kikeleti nép,
Csak az én örömöm temiattad nem ép.

Ebben a versszakban tehát szembe kerül egymással a szépség a kegyetlenséggel, a tavasz öröme a Vadász örömtelenségével; ebből az következik, mintha a női szépség természetes következménye volna a kegy, a tavasznak pedig az öröm. Hogy ezzel mit tudunk kezdeni, azt az olvasóra bízom. De az első két sor viszont párhuzamba kerül a második két sorral: az első két sorban a kegy-kegyetlenség, látványosság-keményesség (márványkép) fogalmi párok párhuzamba állíthatók a második

két sor az öröm-örömtelenség fogalmi párjával. Ebből a párhuzamból következik az első Idilium 7–11. versszakának, mint képileg koherens egységnek az egyik alapmotívuma: – jobb kifejezést most nem találok rá, tehát elnevezem „A keménység az öröm gyilkosa”-motívumnak.

A következő, nyolcadik versszak ezt a motívumot fejti ki, azaz a nyolcadik versszak szinte geometriai pontossággal a hetedik versszak mellé állítható:

Most sívó oroszlán leteszi haragját,
Most erdei kan nem köszörüli fogát,
Te kegyetlenségednek nem látom módját,
Örökkén rám gyújtod szívednek haragját.

Most, azaz tavasszal még az oroszlán és az erdei kan sem kegyetlenkedik, csak te. Te kemény vagy, mint a márványkép, hiába van tavasz, hozzád képest még az oroszlán és az erdei kan is kegyes; azaz az én örömöm temiattad nem ép. Ezáltal egyszerre egymás mellé, és egymással szembe kerül a sívó oroszlán, az erdei kan és Viola.

A következő, kilencedik versszakban azonban az eddig koherens, asszociatív párhuzamosságban merész fordulat előjelei tűnnek föl.

Mit használ, ha szívem olthatatlanul ég,
Ha kemény szívedben van olvadhatlan jég,
Most, ím, jómra vagyon szépen megderült ég,
Ha szemem esőjének nem szakadhat vég?

A Vadász olthatatlanul égő szíve nem képes arra, mint a tavasz. Az égő szív nem tudja megolvasztani a jeges szívet. Ebből az is következik, hogy a Vadász égő szíve párhuzamba állítható a tavasszal, Viola kegyetlensége pedig a téllal – ezáltal kerül egymás mellé a tél és a márványkép is. Az eddigi, metaforának tűnő azonosítások igazából szájbarágósan nem kifejtett hasonlatok. Az erdei kan, a sívó oroszlán bár elsőre talán azonosíthatók Violával, de ha belegondolunk, kiderül, hogy ők csupán kegyetlenek a maguk módján, mint Viola, azaz az erdei kan és a sívó oroszlán nem azonos, hanem hasonló.

Ebből az következik, hogy a költő Zrínyi képi gondolkodására – az eddigi példák alapján – a hasonlat jellemző, nem a metafora; és ebből az is következik, hogy Fölköli Gábor személyes megérzése igaz lehet.

Ebben a versszakban azonban a többé-kevésbé könnyen felfejthető hasonlatok közé bekeveredik egy újabb logikai gondolat képi kifejeződése, és ez a szinte oximoronná fokozott, explicit ellentét. Az olthatatlan égés találkozik az olvadásra képtelen jéggel. Ez a képpár miközben ellenkezik a fizikai tapasztalással, hiszen minden láng kialszik egyszer, és minden jég képes elolvadni, ha kellően magas hőmérsékletű közegbe kerül, ezáltal nyilvánvalóan erősebb hatású, mint az eddigi hasonlatok voltak. Ezután a harmadik és negyedik sorban az, ahogy szembekerül egymással a „szépen megderült ég” a „szemem esőjé”-vel, az előző ellentét feszültségéhez képest visszalépésnek tűnik: a megderült ég a tavasz, a külső, fizikailag tapasztalható világban van, viszont az esőzés, ami szöges ellentéte a derűs égnek, a Vadász sírásával azonosul. (Ez a jelenség a definíció szerint metaforának tekintendő, de mivel az eső és a könnycseppek fogalmilag annyira közel állnak egymáshoz, nevezhetjük olyan hasonlatnak, amiből hiányzik a hasonlóság.)

A sírás új motívum a versben – Viola kegyetlenségének következménye. Így kezdődik a vers ezen részét meghatározó „A keménység az öröm gyilkosa”-motívum egyik részletének, a szomorúságnak, a bűbánatnak képi kifejtése – elsőre talán egymásra hányt képek halmozásával.

Mit örülök rajta, ha hegyről lement hó,
Ha bánat úgy hordoz, mint erős szájú ló,
Ha az én sok könnyem árvízhez hasonló,
Ha bűm örökké nő, mint fára a komló?

A „Mit örülök rajta, ha hegyről lement hó”-sor az előző versszakban olvasható „Mit használ”, illetve „most jómra vagyon szépen megderült ég” sorokra rímel – de nevezhetjük gondolatrítmusnak is. De a hóolvadás egyrészt visszautal az „olvadhatlan jég”-re, ezáltal a „márványkép”-re, a „sívó oroszlán”-ra és az „erdei kan”-ra is, azaz mit használ nekem, ha erdei kan most nem köszörüli fogát, ha közben a te szíved kemény és kegyetlen vagy hozzám? De eközben a hegyről leolvadó hó ennek a versszaknak a kontextusában a bánattól megszabadulás lehetőségeként is olvasható. Ha tavasszal a hegyekről leolvad a hó, az én szívem is megszabadulhatna a bánattól. Ezt megtehetnénk a „szépen megderült ég”-gel is, de annak a kontextusa még kevésbé teszi lehetővé a metaforikus olvasatot, több lehetőség van arra, hogy a pusztán természeti jelenség leírásaként olvassuk.

De a költői én, a Vadász óhatatlanul is azonosítható a heggyel, és a bánat pedig a hegyet beborító hóval. Ennek képi ellentéte a következő sor, ahol az erős szájú ló rángatja a lovasát. Ha a hegy az én, a bánat pedig a hó, ezzel a ló-lovas kép akkor lenne párhuzamos, ha a ló lenne az én, a bánat pedig a lovas. A hó úgy ül a hegyen, mint ahogy a lovas ül a lovon. De ez a viszony megfordul ebben a sorban: a bánat a ló, és az én a lovas.

Ez a sor – ha figyelmesek vagyunk – forradalmi újdonság. A „bánat úgy hordoz, mint erős szájú ló” grammatikailag hasonlat – ám fogalmi szinten már inkább metafora. Az első *Idilium*-ban ahogy egymást követik a különféle hasonlatok, a hasonlatok tagjai, mint a hasonlított és a hasonlító egymás mellé kerülnek, párhuzamba állíthatók egymással és ezáltal metaforává válnak – metaforává teszik egymást.

A „bánat” így lesz „erős szájú ló”, ami megzabolázhatatlanul rángatja a költői ént. A tavaszi hóolvadás árvize és a könnyek árja pedig együtt a bánat tengerévé lesz:

Az én könnyem árvíz és tenger bánatom,

és itt már az sem biztos, hogy a nagy, tavaszi hóolvadás annyira jó dolog lenne.

Zrínyi tehát nem úgy modern, hogy a fülemüle verstajtékot hány nála, hanem annyira merészen rakja egymás után a hasonlatokat, hogy az egymást követő hasonlatok egészen merész metaforákká teszik egymást.

Förköli Gábor sejtése tehát egyszerre igaz – és mégsem igaz. Az erős szájú ló megzabolázhatatlansága és a bánat, a depresszió irányíthatatlansága olyan „képzetköröket von össze”, ami merészséget olvasva joggal juthat eszünkbe a modern költészet.

Természetesen egy költő nem attól „jó”, hogy mennyire modern.

2.

Az első *Idilium* vadásza se a vadászatban, se a szerelemben nem sikeres. A gímszarvast hiába üldözte, és Violának is hiába rimánkodik. Pedig költőként – saját bevallása szerint – ért el bizonyos eredményeket:

Múzsáknál laktam én, Apollót szolgáltam,
Versemmel mindenkor nagy fát mozdíthattam,
És noha teveled szerencsétlen voltam,
Kegyetlenségednek tulajdoníthattam.

Itt nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy – a kötetben először – megvillan a lehetősége annak, hogy a Vadász maga Orpheusz.

(...) ahol Orpheusz
játszott kitharáján,
ligetet-fát, vadakat mind

követőül csalogatva (...)

(Euripidész: *Bakkhánsnők* 561–564. Devecseri G. fordítása)

Ahogy a Vadász elárulja, hogy ő olyan énekes, aki fákat mozgat, egyértelművé teszi, hogy – ha itt még nem is azonos vele – de figurájában megjelenik, belejátszik Orpheusz. Ez a költői gesztus egyértelmű utalás a kötet végére.

De miféle Orpheusz az, aki énekel, énekel, de sikertelenül? A kérdésre adott válasszal megkapjuk a *Syrena-kötet* egyik kompozíciós alapmotívumát. a „kudarcos Orpheusz”-t. A sikertelen énekest.

Mi a kudarc oka? Viola kegyetlensége? A versszakban ez a lehetőség csak meg van engedve: „kegyetlenségednek tulajdoníthattam”.

A vers hatvankilencedik versszakában azonban a kudarc teljessé válik:

A te dolgod nem más, csak panaszkodjál,
Bánat közt, mint Scylla tengerben, aggódjál,
Növeld a vizeket könnyhullatásiddal,
Sűrűsítsd felhőket sok sóhajtásiddal.

A népszerű kiadások jegyzeteiben ehhez a versszakhoz tartozó jegyzetben azt olvashatjuk Szkülláról, hogy ő az Odüsszeiában olvasható hatfejű, emberevő szörny. De ez a történet nem magyarázza a tengerben, bánat közt aggódó Szküllát, aki mielőtt az Odüsszeiából is ismert rémes szörny lett volna belőle, gyönyörű nimfa volt, akibe beleszeretett Glaukosz, egy tengeristen. Szkülla azonban nem fogadta Glaukosz udvarlását, ezért Glaukosz Kirkétől kért szerelmi bájítalt, hogy így szerelmesítse magába Szküllát, de rossztól kért bájítalt, ugyanis Kirké meg belé volt szerelmes, és féltékeny lett Szküllára; ezért megmérgezte a tengeröblöt, ahol a lány fürdeni szokott, és borzasztó, ugató kutyákból álló övet bűvölt szegény lány derekára, hogy Glaukosznak végképp elmenjen tőle a kedve – amint ez a történet az *Átváltozások* XIV. részének 1–74. versszakában olvasható. Az öv a szerelmi vágy fölkelője (vö. Vénusz öve), ebben a mítoszban – többek között – a női vonzerő elvesztéséről van szó, illetve a kutya-öv a tenger hullámai, amelyek nyaldossák, „körülugatják” Szkülla csípőjét (szikláját). (lásd még: *Arianna sírása* 36., ill. *Szigeti veszedelem* XIV/39.) Ezért ugat Szkülla az *Odüsszeiában* is („Éles a hangja, akárcsak a mostszületett kutyakölykök / hangja, de ő maga roppant szörny”), ahol már hat feje van és hajósokat eszik.

A Vadász azonosulása Szküllával, költői kudarcának, költői vonzerejének elismerése, durvábban fogalmazva, költői impotenciájába való beletörődés.

És mindez kutyaugatásban.

Ezután érthető az a kijelentés is, hogy véleményem szerint a *Syrena-kötet* egyik legdrámaibb fordulata, és talán legfontosabb mozzanata Orpheusz megnémulása az Alvilágban.